

Renata Tarasiuk

ORCID: 0000-0001-8919-6713

renata.tarasiuk@uws.edu.pl

Uniwersytet w Siedlcach

Wydział Nauk Społecznych

Międzywojenne środowisko akademickie wobec żydowskich studentów

**Natalia Judzińska, *Po lewej stronie sali. Getto ławkowe
w międzywojennym Wilnie*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej,
Warszawa 2024, ss. 450**

DOI: 10.34739/doc.2025.22.14

Przestrzeń. Hegemonia. „Inny”

Wydana w 2024 r., nakładem Wydawnictwa Krytyki Politycznej, monografia Natalii Judzińskiej *Po lewej stronie sali. Getto ławkowe w międzywojennym Wilnie* w warstwie literalnej skupia się na deskrypcji i eksplanacji praktyk przemocowych wobec osób narodowości żydowskiej, które miały miejsce w latach 30. XX w. na wileńskim (wówczas polskim) Uniwersytecie Stefana Batorego¹. Już w tym miejscu można zaznaczyć, że powyższa narracja znakomicie daje się odczytać również w perspektywie figuratywnej, bowiem mechanizmy wykluczania, jakie szczegółowo opisała i wyjaśniła autorka, mimo upływu prawie wieku, funkcjonują obecnie, kierowane do różnych (wykluczanych) grup docelowych. Zmieniają się jedynie narzędzia – nowe technologie zastępują bariery architektoniczne, ale mity i fanta-

¹ Szerzej na temat Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie vide *Likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego przez władze litewskie w grudniu 1939 roku. Dokumenty i materiały*, oprac. P. Lossowski, Warszawa 1991; *Z dziejów Almae Matris Vilnensis. Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, red. L. Piechnik, K. Puchowski, Kraków 1996; M. Gawrońska-Garstka, *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Uczelnia ziem północno-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej (1919-1939) w świetle źródeł*, Poznań 2016; P. Tomaszewski, *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie w latach 1919–1939. Studium z dziejów organizacji i postaw ideowych studentów*, Toruń 2018; S. Bylina, E. Jarmoch, *Działania pedagogiczno-społeczne ks. Ignacego Świrskiego na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w latach 1922-1932*, Siedlce 2021.

zmaty, generujące rezerwuar symboli „zagrożającego obcego” są powszechne w dyskursie publicznym, promującym kulturę piętnującą „Innego” („L’Autre”), jak określiłby ją Jacques Derrida w formule *Tout autre est tout autre*². Skuteczna mobilizacja odradzających się w świecie radykalnie prawicowych trendów w obliczu rosnącej fali populizmu, paternalizmu i postfaszyzmu, wraz z ksenofobią, apologią „białej supremacji” i atrakcyjnością teorii spiskowych, zmierza do konstytuowania się nowego „bloku hegemonicznego”. Czytanie narracji Natalii Judzińskiej w takim szerokim kontekście pozwala na konstatację, że książka, na wskroś traktująca o haniebnych praktykach antysemitycznych w przestrzeni polskiego przedwojennego uniwersytetu, staje się opowieścią o autorytaryzmie, władzy i dominacji, o wyłanianiu zwycięzców i przegranych, o dyskontowaniu przestrzeni między „swoich” i „obcych”.

Narracja rozpoczyna się chronologicznie opisaniem Wilna po I wojnie światowej. Autorka zwraca szczególną uwagę na specyficzny aspekt funkcjonowania miasta, które w okresie międzywojennym stało się miejscem rywalizacji kulturowej, etnicznej, religijnej i klasowej. Hegemonia (zwłaszcza kulturowa), w znaczeniu, jakie nadał jej Antonio Gramsci, czyli podtrzymywanie dominacji przez aparat państwowy, ale także praktyki oddolne w znaczeniu *know how*, dała pełnię uprawnień do wykluczania innych z tego paradygmatu. Gramsci proponował analizowanie wpływów różnych form dominacji, wprowadzając kategorię „podrzędności”/„podporządkowania” („subalternità”)³. Autorka posłużyła się w tym miejscu równie trafną kategorią „sublokatorstwa”, opisując rolę i miejsce społeczności żydowskiej jako „osób sublokatorskich” w społeczności dominujących gospodarzy. Kategoria sublokatorstwa pojawia się po raz pierwszy w piarstwie Hanny Krall, w autobiograficznej *Sublokatorce*⁴. Elżbieta Janicka i Joanna Tokarska-Bakir wyprowadziły z tego pojęcia kategorię analityczną, którą określiły wzorcem polskiej kultury, warunkowo dopuszczającej niektóre osoby do niektórych przestrzeni⁵.

Już w pierwszym roku funkcjonowania Uniwersytetu Stefana Batorego 1920/1921 – pisze Natalia Judzińska „Gospodarzy wyzna-

² J. Derrida, *Aporias*, Stanford 1993, s. 22.

³ U. Apitzsch, *Gramsci’s „Philosophy of Praxis” and the Topic of Migration*, [w:] *Solidarity without Borders. Gramscian Perspectives on Migration and Civil Society Alliances*, red. Ó. Garcia Agustin, M. Bak Jørgensen, London 2016, s. 35.

⁴ H. Krall, *Sublokatorka*, posłowie N. Judzińska, Kraków 2024.

⁵ E. Janicka, J. Tokarska-Bakir, *Sublokatorstwo jako kategoria kultury polskiej*, „*Studia Litteraria et Historica*” 2013, nr 2, s. 1-2.

czała wspólnota etnoreligijna, artykułowana zarówno w sferze materialnej, takiej jak choćby budynek kościoła i dzwonnicy, jak i w sferze symbolicznej – nazwa placu i przebieg uroczystości akademickich”⁶. W momentach nasilonej przemocy antysemickiej bramy uniwersytetu zamykano. Przy nich zaś stawiano warty, które rozpoznawały „swoich” i „obcych”. Takie praktyki stanowiły w tym czasie rodzaj standardu także na innych polskich uniwersytetach. Bramę Uniwersytetu Warszawskiego zamknięto w czasie blokady zorganizowanej przez Sekcję Akademicką Stronnictwa Narodowego i Obóz Narodowo-Radykalny „Falanga” w dniach 23-25 listopada 1936 r. pod hasłami: „Żądamy ghetta dla Żydów” i „Śmierć żydokomunie”⁷.

Aczkolwiek osią konstrukcyjną tej książki, zgodnie z przyjętym tytułem, stały się wydarzenia z początków 1937 r. W pierwszej części narracji Autorka opisuje proces, którego kulminacyjnym momentem jest wprowadzenie na międzywojennych polskich uniwersytetach wewnętrznej polityki wykluczania, w uznaniu, że Żydom należy dyskontować przestrzeń na określonych warunkach. Odwołując się między innymi do teorii wspólnoty wyobrażonej, Judzińska szczegółowo przedstawiła konteksty zaistniałej polityki segregacji.

Triadę przestrzeni topograficznej, wyznaczaną przez trzy obiekty usytuowane w bliskiej odległości, autorka odnosi do triady przestrzeni symbolicznej: **Żyd ratowany** – w kontekście wzniesionego w 1934 r. pomnika upamiętniającego bohaterstwo (jak podkreśla napis na frontowej części pomnika: „z chrześcijańskiej miłości zrodzone”) szesnastoletniego Mieczysława Dordzika, ucznia szkoły rzemieślniczej, który w trakcie wielkiej powodzi w Wilnie w 1931 r. zginął w nurcie rzeki, niosąc ratunek tonącemu żydowskiemu chłopcu, czteroletniemu Chackielowi Charmacowi⁸. **Żyd morderca** – w kontekście przestrzeni Kościoła katolickiego, od czasów średniowiecznych oskarżany o rzekome zabójstwa rytualne dokonywane zwłaszcza na

⁶ N. Judzińska, *Po lewej stronie sali. Getto ławkowe w międzywojennym Wilnie*, Warszawa 2024, s. 90-91.

⁷ Vide M. Safjan, *Zemsta, zemsta na wroga, z Bogiem i choćby mimo Boga* (wywiad przeprowadzony przez J. Papp), <https://monitorkonstytucyjny.eu/archiwa/9119> (data dostępu: 26.11.2025).

⁸ Należy zauważyć, iż w Republice Litewskiej na początku lat 90. władze samorządowe Wilna chciały pomnik przenieść na cmentarz, czemu sprzeciwiła się społeczność polska. Postument ten został następnie zdewastowany w nocy z 23 na 24 września 1994 r. W wyniku starań mniejszości polskiej, ponownie, po renowacji, posadowiono go 19 grudnia 1995 r. A. Bobryk, *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987-1997*, Toruń 2005, s. 443.

niewinnych dzieciach chrześcijańskich⁹. W kościele, w nawie bocznej w przeszłości znajdowała się mała trumienka, której towarzyszyła – nadal zachowana – inskrypcja w języku łacińskim, mówiąca, że w tym miejscu spoczywa siedmioletni chłopiec Szymon Kierelis, w 1597 r. rytualnie zamordowany przez Żydów¹⁰. **Przestrzeń „bez Żyda”** – w kontekście przestrzeni uniwersytetu, z której wykluczano przedstawicieli społeczności żydowskiej. Przestrzenia „bez Żydów” jest również kościół, gdyż Żydzi są w niej nieobecni. Przestrzenia „bez Żydów” stawały się także stołówki, akademiki, koła naukowe i grupy dyskusyjne oraz wszelkie formy spotkań towarzyskich, co generowało dualizm kręgów społecznych. W ich ramach funkcjonowały kręgi dominujące i ustanawiające warunki dla drugiego, podrzędnego i pozbawionego decyzyjności.

Część druga: *Oddolne praktyki wykluczenia*, otwiera narracja o sugestywnym tytule *Sprawa „trupów żydowskich”*. Odnosi się ona do sytuacji mniej powszechnie rozpoznawanej w polskim dyskursie naukowym, zaistniałej w drugiej połowie lat 20. XX w., kiedy wraz z „nowoczesnym” ożywieniem średniowiecznej legendy mordu rytualnego, pojawił się problem wyznaniowej segregacji ciał w prosektoriach, w których odbywali zajęcia z anatomii studenci wydziałów lekarskich, gdzie Żydzi stanowili około jednej trzeciej wszystkich studiujących. Zażądano wówczas „żydowskich trupów”, aby Żydzi nie dokonywali „profanacji” chrześcijańskich ciał. Już wtedy ujawnił się gwałtowny proces radykalizacji polskich środowisk nacjonalistycznych na uniwersytetach¹¹.

Zamieszki w Wilnie, które ostatecznie doprowadziły do pogromu w 1931 r. zaczęły się od zajęć z anatomii. Natalia Judzińska mocno eksponuje fakt, że miało to miejsce w momencie, kiedy wraz z kształtowaniem się nowoczesnej państwowości uniwersytety budowały nowe polskie elity, czego odzwierciedleniem była stale rosnąca liczba osób studiujących. Uniwersytet miał być elitarną instytucją

⁹ Z polskich prac na temat oskarżeń Żydów o rzekome morderstwa rytualne, vide H. Węgrzynek, *„Czarna legenda” Żydów. Procesy o rzekome mordy rytualne w dawnej Polsce*, Warszawa 1995; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Procesy o mordy rytualne w Polsce w XVI-XVII w.*, Kielce 1995; J. Żyndul, *Kłamstwo krwi. Legenda mordu rytualnego na ziemiach polskich w XIX i XX w.*, Warszawa 2011.

¹⁰ J. Wołkonowski, *Stosunki polsko-żydowskie w Wilnie i na Wileńszczyźnie 1919-1939*, Białystok 2004, s. 20.

¹¹ N. Judzińska, *Po lewej...*, s. 121-131. Cf. N. Aleksion, *Jewish Students and Christian Corpses in Interwar Poland: Playing with the Language of Blood Libel*, „Jewish History” 2012, nr 26, s. 327-342.

narodu polskiego. Nie brak było głosów postulujących, by odrodzony kraj był państwem polskiego narodu katolickiego¹². Warto w tym miejscu zaznaczyć, że pierwszy pogrom w międzywojennym Wilnie miał miejsce już w 1919 r., kiedy „w celu ochrony mitu nie skazitelnego odzyskiwania niepodległości uruchomiony został fantazmat żydowskiego spisku jako pretekst do przemocy”¹³.

Część polskich studentów kategorycznie domagała się niesformalizowanej segregacji etnoreligijnej osób pracujących przy stołach prosektoryjnych. Dotyczyło to zwłaszcza pracy z ciałami noworodków, których umieralność w tym czasie była wysoka. Stanowiło to swoisty wstęp do zatwierdzonego później zarządzenia o segregacji przestrzennej osób w salach wykładowych. Uzasadniano to rzekomymi różnicami anatomicznymi występującymi w poszczególnych społecznościach narodowych, jak i aspektami kulturowymi. Jak stwierdza autorka, studenci nieżydowscy sformułowali już w latach dwudziestych postulat rozdzielenia preparatów przydzielanych do sekcji. Celem było, by poszczególne społeczności wyznaniowe pracowały nad preparatami zwłok pochodzącymi z takiego samego wyznania, co one. Nie dokonywano przy tym innego podziału niż na chrześcijańskie i żydowskie¹⁴.

W listopadzie 1931 r. sytuacja pogromowa przeniosła się na wileńskie ulice po zamknięciu pracowni prosektoryjnej, kiedy młodzież nieżydowska ogłosiła okupację, zamykając bramy uniwersytetu. W związku z autonomią uczelni wyższych policja miejska nie miała uprawnień do przeprowadzania interwencji na terenie kampusu uniwersyteckiego. Na wezwanie rektora do rozejścia się, tłum, „w imię odżydzenia uniwersytetu” wyszedł na ulicę, zmierzając do dzielnicy żydowskiej, gdzie dewastowano sklepy i domy. Działania przemocowe sprowadzały się do brutalnych praktyk, ciężkich pobić, atakowania ostrymi narzędziami, a nawet defenestracji osób uznanych za niepożądane. W trakcie tych zamieszek został śmiertelnie trafiony kamieniem w głowę student prawa, członek Młodzieży Wszechpolskiej, Stanisław Waclawski, co doprowadziło do zaostrzenia przemocy

¹² N. Aleksion, *Cięli żyłtkami, bili laskami. Minęło 85 lat od wprowadzenia getta ławkowego na polskich uczelniach* (wywiad przeprowadzony przez A. Leszczyńskiego), <https://oko.press/cieli-zyletkami-bili-laskami-85-lat-od-wprowadzenia-getta-lawkowego> (data dostępu: 10.12.2025).

¹³ N. Judzińska, *Po lewej stronie...*, s. 27.

¹⁴ Ibidem, s. 127-129.

pogromowej w kolejnych dniach¹⁵. Pogrzeb Waclawskiego został sfinansowany przez Młodzież Wszechpolską. Postawiono mu pomnik nagrobny opatrzony inskrypcją „Stanisław Waclawski, student USB, członek OWP, poległ w walce o Wielką Polskę, ukamienowany przez Żydów”. To stało się początkiem obchodów rocznicowych, które zaczynały się w kościele, a potem następował przemarsz ulicami w stronę pomnika¹⁶. Pamięć o śmierci Stanisława Waclawskiego, ekspozycja w pryzmacie kultu męczennika, stała się inspiracją dla corocznych manifestacji środowisk narodowych na początku listopada, które stanowiły istotny element procesu ich radykalizacji¹⁷. Mechanizm taki jest zbliżony do tego, co w latach 30. Edward Bernays nazywał „inżynierią zgody”, czyli inteligentną manipulacją nawykami i opiniami mas przy wykorzystaniu *soft power*¹⁸. W tej perspektywie można także postrzegać otwartość przemocowych praktyk (ich swoistą „atrakcyjność” dla nowych rekrutów), ale też (a może przede wszystkim) przyjęcie przez niezaangażowaną większość postawy milczących *bystanders*¹⁹.

W podrozdziale: *Demonstracje, okupacja, ataki bombowe, czyli druga połowa lat 30*. Natalia Judzińska opisuje kolejną odsłonę antyżydowskiej przemocy, która w 1936 r. doprowadziła do decyzji władz rektorskich o zamknięciu Uniwersytetu Stefana Batorego na cały trymestr. Miało to miejsce po atakach bombowych przeprowadzanych między styczniem a marcem 1936 r. przez „północno-wschodnią grupę terrorystów-antysemitów”, kiedy z 19 podłożonych ładunków,

¹⁵ Ibidem, s. 141-169. Cf. A. Srebrakowski, *Sprawa Waclawskiego: Przyczynek do historii relacji polsko-żydowskich na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie*, „Przeгляд Wschodni” 2024, nr 3, s. 575-601.

¹⁶ N. Judzińska, *Po lewej stronie...*, s. 156-157.

¹⁷ Rok później, w nocnej bójce ulicznej ginie we Lwowie Jan Grotkowski, student Akademii Medycyny i Weterynarii, co staje się nowym źródłem ekscesów antysemitycznych na lwowskich uczelniach podjętych przez radykalnie prawicowe siły polityczne w środowiskach akademickich. Niektórzy badacze stoją na stanowisku, że eskalacja przemocy, wyrażana w śmiałym wkraczaniu do sal wykładowych bojówek Młodzieży Wszechpolskiej uzbrojonych w pałki i kastety i żądających usunięcia z nich studentów narodowości żydowskiej była bezpośrednią reakcją na śmierć Stanisława Waclawskiego, który zginął w zamieszkach prowokowanych przez (jak to określali) „żydowskich chuliganów i kryminalistów”. N. Aleksion, *Studenci z pałkami: rozruchy antyżydowskie na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie*, [w:] *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, T. 2, *Studia przypadków (do 1939 roku)*, red. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa 2019, s. 329.

¹⁸ E.L. Bernays, *Propaganda*, Wrocław 2022.

¹⁹ W kontekście „zaniechania czy przeciwdziałania niedostatecznego”, w znaczeniu, jakie nadaje jako pierwszy Jan Błoński milczącym świadkom Zagłady w kanonicznej już dziś narracji: J. Błoński, *Biedni Polacy patrzą na getto*, „Tygodnik Powszechny” 1987, nr 2.

określanych w oficjalnym dyskursie jako petardy, wybuchło 14. Pozostałe ładunki zostały znalezione w siedzibie Stronnictwa Narodowego, kiedy przypadkowo wybuchły, a ranną osobę przewieziono do szpitala. Uniwersytet został zamknięty, mimo iż ataki bombowe nie były ściśle z nim związane. Przemoc przeniosła się w przestrzeń okupowanego przez kilka dni domu akademickiego, stając się inspiracją dla okupacji przestrzeni uczelnianych w innych miastach, między innymi w Krakowie i Warszawie (Audytorium Maximum)²⁰.

Młodzież Wszechpolska, czyli skrajna prawica w natarciu...

Dominującą rolę w polskim środowisku młodzieży akademickiej odgrywali członkowie Związku Akademickiego Młodzieży Wszechpolskiej. Organizacja ta była największą organizacją studencką II Rzeczypospolitej²¹. Odgrywała też wiodącą rolę w kreowaniu wektorów działań „Bratniaka”, czyli „bratniej pomocy” w celu realizacji usług socjalnych oraz wspierania naukowej działalności polskich studentów. „Bratniak” był odpowiedzialny za pomoc socjalną, partycypował w przyznawaniu stypendiów, rekomendował kandydatów do domów studenckich. Członkowie Młodzieży Wszechpolskiej dążyli otwarcie do ograniczenia dostępu do studiów wyższych (*numerus clausus*) lub całkowitej blokady przyjęć na uniwersytety (*numerus nullus*) przedstawiciele społeczności żydowskiej. „Bratniak” był dominującą organizacją akademicką domagającą się wprowadzenia paragrafu aryjskiego, zapisu w statucie organizacji studenckiej, wykluczającego z członkostwa „osoby wyznania mojżeszowego”. Wprowadzały go również koła studenckie, pozbawiając tym samym Żydów możliwości udziału w wielu sferach aktywności akademickiej²².

²⁰ N. Judzińska, *Po lewej...*, s. 176-205.

²¹ Prezesem honorowym Młodzieży Wszechpolskiej od 1922 r. był Roman Dmowski. W okresie międzywojnia członkowie Młodzieży Wszechpolskiej szczególnie aktywnie wkraczali w przestrzeń środowisk akademickich, stając na czele wielu organizacji studenckich. L. Kulińska, *Związek Akademicki „Młodzież Wszechpolska” i „Młodzież Wielkiej Polski” w latach 1922-1947 (struktury, funkcjonowanie i główni działacze)*, Warszawa 2004; J. Misztal, *Związek Akademicki Młodzież Wszechpolska 1922-1939*, Krzeszowice 2012.

²² I. Mrzygłód, N. Judzińska, *Getto lawkowe: „Szanowny Panie Kolego, przesyłam do wglądu, tak sprawę rozwiązaliśmy w Warszawie”* (wywiad przeprowadzony przez K. Przyborską), krytykapolityczna.pl/historia/przyborska-judzinska-mrzyglod-gettolawkowe-antysemityzm-ii-rzeczpospolita-nacjonalizm/ (data dostępu: 28.11.2025); I. Mrzygłód, *Uniwersytety w cieniu. Nacjonalistyczna radykalizacja studentów Warszawy i Wiednia w okresie międzywojennym*, Toruń 2025.

Dyskurs władzy

II Rzeczpospolita była państwem wielonarodowym z dominującą pozycją Polaków. Jak wynika z danych spisu powszechnego z 1931 r. mniejszości stanowiły 31,1% mieszkańców. Udział Ukraińców wynosił 13,9, Żydów 8,6%, Białorusinów 3,1%, Niemców 2,3%. Wskaźnik pozostałych, poszczególnych społeczności, nie przekraczał 1%. Niemniej badacze problemu podważają te wyniki, wskazując, iż były zaniżone. Henryk Chałupczak i Tomasz Browarek, opierając się na różnorodnych danych, szacują, iż wskaźnik mniejszości wynosił 35,1%. Umniejszanie w statystykach obecności przedstawicieli innych narodowości, było częścią polityki mającej na celu umocnienie pozycji narodu dominującego²³. W okresie międzywojennym uniwersytety miały moc kreowania dyskursu władzy: kształtowały opinię i wyznaczały trendy myślowe. Dyskurs władzy stopniowo stawał się radykalnym dyskursem wykluczenia, za sprawą przemocy języka „sekurytyzującego” rzeczywistość. Przesuwanie granic języka wykluczenia przesunęło jednocześnie granice żądań przestrzeni wolnej od Żydów²⁴. W 1931 r. rektorem Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie był Stanisław Pigoń, w tym czasie aktywnie publikujący na łamach „Myśli Narodowej”, „Kurieria Poznańskiego” czy „Polityki Narodowej”, czasopism silnie związanych z Narodową Demokracją²⁵. Aczkolwiek Pigoń nie używał wprost otwartego języka nienawiści, legitymizował ten język autorytetem profesora, co wykorzystywała wielokrotnie redakcja „Kurieria Poznańskiego”. Praktyki językowe, parafrazując Wittgensteina, ustanawiają granice mentalne i kulturowe. Poprzez język możliwa staje się instytucjonalizacja praktyk wobec wyimaginowanego wroga. Szczególną rolę odgrywa tkwiący w języku potencjał nakazowy, stygmatyzujący, tabuizujący

²³ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918-1995*, Lublin 2000, s. 21-23.

²⁴ Przykładem jest postawa rektora Leona Marchlewskiego na Uniwersytecie Jagiellońskim, który zalecał wprowadzenie *numerus clausus*. W roku 1937/1938 wprowadzono go na wszystkich wydziałach UJ, ograniczając liczbę Żydów wśród studentów do 10%. W stosunku zaś do określenia poziomu obecności w środowisku akademickim przedstawicieli społeczności żydowskiej używał terminu „zażydzenie”. N. Judzińska, *Po lewej...*, s. 103-104, 386.

²⁵ G. Wołowicz, *Filologia i nacjonalizm. Stanisław Pigoń jako ideolog kultury ludowo-narodowej*, „Teksty Drugie” 2017, nr 8, s. 107-141. Pisma te zgodnie z zasadniczą linią ideowo-polityczną Narodowej Demokracji wykazywały silną tendencję do oceny ówczesnej rzeczywistości polskiej przez pryzmat „sprawy żydowskiej”, kreując nienawiść do Żydów z żądaniem ich wykluczenia z wszystkich sfer polskiego życia politycznego, społecznego, ekonomicznego i kulturalnego.

i deprecjonujący, gdyż stanowi on fundament dla dyskursu sekurytyzującego²⁶.

Cztery praktyki wykluczania

Legitymizowanie gettoizacji Żydów na polskich uniwersytetach w okresie międzywojennym było wpisane w długoletnią kampanię Młodzieży Wszechpolskiej, Obozu Wielkiej Polski i Ruchu Narodowo-Radykalnego (ONR Falanga). Pod wpływem endeckich organizacji studenckich, już w 1922 r. na uczelniach wyższych postulowano wprowadzenie zasady *numerus clausus*, proponując zmniejszenie liczby studentów żydowskich do 11%. *Numerus clausus* był jednym z czterech antysemitycznych postulatów uniwersyteckich, obok *numerus nullus*, paragrafu aryjskiego i getta ławkowego²⁷. Rozwiązanie etnoreligijne, zastosowane wobec wyznawców judaizmu, miało stać się skutecznym ograniczeniem przyjmowanej liczby studentów żydowskich. Podział procentowy przyjmowanych na uniwersytet miał odpowiadać ich procentowi w skali całego kraju. Zrezygnowano jednakże z wpisania *numerus clausus* w jakiegokolwiek przepisy na poziomie powszechnie obowiązującego prawa, pozostawiając rektorom, w ramach autonomii uniwersytetów, prawo decydowania w tej kwestii.

Kiedy w 1931 r. w trakcie zamieszek antyżydowskich w Wilnie zginął Stanisław Waclawski, istotnie zaczęto podnosić postulat *numerus nullus* – jako „oczyszczenie” polskich uczelni z Żydów. Od 1931 r. w listopadzie, w rocznicę śmierci Waclawskiego, na uczelniach organizowano tzw. manewry jesienne wymierzone w Żydów. Bataię na rzecz realizacji *numerus clausus* prowadzono w ramach „dni bez Żydów”, kiedy prawicowe bojówki nie wpuszczały studentów wyznania mojżeszowego na uczelnie²⁸. Przestrzeń wkluczenia sygnowana była pojęciami: getto ławkowe, ławka żydowska, ławka gettowa, miejsce nieparzyste, albo lewa strona. Getto ławkowe funkcjonowało w istocie na dwóch płaszczyznach: literalnej i figuratywnej. W do-

²⁶ Narzędzia pragmatyngistyczne, stanowiące fundament teorii sekurytyzacji, są wykorzystywane w budowaniu *soft power* jako skutecznego narzędzia budującego dyskursy dezinformacyjne i propagandowe. Szerzej na ten temat: R. Tarasiuk, *Językowe aspekty bezpieczeństwa informacyjnego*, [w:] *Informacyjny wymiar bezpieczeństwa państw i jednostek*, red. W. Fehler, Siedlce 2021, s. 65-79.

²⁷ Cf. M. Natkowska, *Numerus clausus, getto ławkowe, numerus nullus, „paragraf aryjski”*. *Antysemityzm na Uniwersytecie Warszawskim 1931-1939*, Warszawa 1999.

²⁸ Z. Trębacz, *Antysemityzm uniwersytecki w dwudziestolecu międzywojennym*, <https://www.jhi.pl/artykuly/antysemityzm-uniwersytecki-w-dwudziestolecu-międzywojennym,3634> (data dostępu: 10.12.2025).

menie literalnej towarzyszyła mu przemoc werbalna i fizyczna. Wprowadzanie zarządzeń dotyczących przestrzennej segregacji poprzędzane było zazwyczaj eskalacją przemocy wobec społeczności żydowskiej w przestrzeni uniwersytetów i ich otoczeniu.

Na Uniwersytecie Jagiellońskim próbę wprowadzenia getta ławkowego podjęto już w listopadzie 1932 r., niemniej pierwsze getta ławkowe wprowadziły w grudniu 1935 r. dwa wydziały Politechniki Lwowskiej. Rok akademicki 1937/1938 był pierwszym, któremu towarzyszył oficjalny i odgórny antysemityzm na uczelniach międzywojennej Polski. Liberalizacja ustawy o szkołach akademickich dokonana przez ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego Wojciecha Świątosławskiego w lipcu 1937 r. pozwoliła na wprowadzenie zarządzeń rektorskich „o porządku zajmowania miejsc” w ramach autonomii uniwersytetów. Na Uniwersytecie Warszawskim w październiku 1937 r. rektor Włodzimierz Antoniewicz w związku z tym wydał zarządzenie wprowadzające getto ławkowe, co implikowało dla studentów żydowskich konieczność dostarczenia do dziekanatów legitymacji, indeksów oraz kart indywidualnych, gdzie znajdowała się tzw. rubryka wyznaniowa, w celu ich ostemplowania treścią: „miejsce w ławkach nieparzystych”. W tym samym czasie tożsame „zarządzenie porządkowe” wprowadzili rektorzy pozostałych warszawskich uczelni: Politechniki Warszawskiej, Szkoły Głównej Handlowej, Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego oraz Akademii Stomatologicznej²⁹.

W grudniu 1937 r. postulaty getta ławkowego zaczęła realizować już na wszystkich wydziałach Politechnika Lwowska, natomiast pozostałe dwie lwowskie uczelnie – Akademia Medycyny Weterynaryjnej i Uniwersytet Jana Kazimierza (decyzję podjął prorektor Roman Longchamps de Bérier) – wprowadziły getta ławkowe w styczniu 1938 r. Jako ostatni decyzję o utworzeniu getta ławkowego podjął rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego, 6 listopada 1938 roku³⁰. W Wilnie żądanie wprowadzenia osobnych miejsc dla Żydów pojawiło się na początku roku akademickiego 1936/1937. Były to postulaty strajkujących studentów. Napięcie z tym związane było wówczas bardzo wysokie. Dochodziło nawet do ataków na społeczność żydowską z użyciem materiałów wybuchowych, najczęściej petard. Ówczesny rektor Uniwersytetu Stefana Batorego, profesor Władysław

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

Maria Jakowicki nie wprowadził instytucjonalnego porządku segregacji, ale 12 stycznia 1937 r., w związku z trwającymi cały czas protestami o charakterze antysemitycznym ustąpił ze stanowiska³¹. Decyzję w sprawie ustanowienia getta ławkowego podjął kolejny rektor – ksiądz profesor Aleksander Wóycicki, na mocy zarządzenia z 30 października 1937 r. (faktycznie nastąpiło to 26 listopada) w sprawie „porządku zajmowania miejsc w salach wykładowych”³². W konsekwencji, wyznaczono w salach wykładowych osobne miejsca dla osób narodowości żydowskiej, instytucjonalizując w ten sposób segregację młodzieży akademickiej.

Na Uniwersytecie Warszawskim zarządzenie oznaczało obowiązkowy podział miejsc w salach wykładowych według kategorii wyznaniowej: na parzyste – dla osób wyznających chrześcijaństwo oraz nieparzyste – dla osób wyznających judaizm. Pozostawiono margines miejsc nienumerowanych, gdzie nie obowiązywał podział. Na wydziałach: inżynierskim i mechanicznym Politechniki Lwowskiej ustanowiono dwa rzędy ławek dla chrześcijan i jeden rząd dla osób wyznania mojżeszowego. Osoby narodowości żydowskiej mogły zajmować miejsce w salach i audytoriach po lewej stronie od katedry, co odpowiadało podziałowi na miejsca nieparzyste i parzyste. Rozdzielanie studentów w małych salach w praktyce okazywało się niemożliwe. Ta forma dyskryminacji studentów wzbudziła protesty nielicznych uczonych³³, których w sprzeciwie wobec praktyk segregacji etnoreligijnej zinstytucjonalizowanych w większości polskich uczelni wyższych: w Warszawie, Krakowie, Lwowie i Wilnie jednoczyła łacińska sentencja *Lux in tenebris lucet*³⁴. Głosy kadry akademickiej,

³¹ A. Srebrakowski, *Zamachy petardowe w Wilnie, w 1937 roku. Kronika dokumentalna*, [w:] *Z Jeleniej Góry do Wrocławia i z powrotem. Wokół historii społecznej i gospodarczej*, red. T. Głowiński, Wrocław 2018, s. 256-277.

³² N. Judzińska, *Po lewej...*, s. 289-298.

³³ Wśród nich znaleźli się m.in. na Uniwersytecie Warszawskim: Marceli Handelsman, Stanisław Ossowski, Tadeusz Kotarbiński, Józef Chałasiński, a na Uniwersytecie Jagiellońskim: Maria Ossowska, Adam Vetulani, Seweryn Wysłouch. Zarządzeniem nie podporządkowała się także część kadry profesorskiej Politechniki Lwowskiej. Profesor Stanisław Kulczyński, rektor Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie w latach akademickich 1936/37 i 1937/38, wobec nacisków wprowadzenia getta ławkowego, ustąpił ze stanowiska. Także część profesorów zaprotestowała wobec decyzji prorektora wprowadzającej segregację etnoreligijną na uniwersytecie. N. Judzińska, „*Nit gejn in geta*”. *Pierwszoosobowy protest wobec getta ławkowego*, „Przegląd Historyczny” 2022, z. 4, s. 688-589.

³⁴ Z. Trębacz, *Lux in tenebris lucet! Rocznica wprowadzenia getta ławkowego na Uniwersytecie Warszawskim*, www.jhi.pl/artykuly/lux-in-tenebris-lucet-rocznica-wprowadzenia-getta-lawkowego-na-uniwersytecie-warszawskim,1579 (data dostępu: 10.12.2025).

osób dysponujących nie tylko autorytetem, lecz – co podkreśla Natalia Judzińska – również władzą symboliczną w murach uczelni, mogły stanowić istotny sprzeciw wobec zarządzeń segregacyjnych³⁵, ale tylko osiągając pewną masę krytyczną, tymczasem większość elit profesorskich otwarcie postulowała lub milcząco akceptowała wprowadzenie gett ławkowych na wyższych uczelniach.

Książka *Po lewej stronie sali* dedykowana jest Rywce Profitkier, która – pisze Judzińska – „nie została ikoną walki z wykluczeniem społecznym. Nie stała się Rosą Parks Europy Środkowo-Wschodniej”³⁶. Postawa sprzeciwu Rywki Profitkier, studentki chemii na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym Uniwersytetu Stefana Batorego, polegała na zajmowaniu od 26 lutego 1937 r. miejsc po prawej stronie sali. Jednocześnie odmawiała ich opuszczenia, co prowadziło do przemocy fizycznej, w której była poszkodowana, ale ona również w obronie powodowała szkody u innych osób³⁷. Protest Rywki miał charakter spersonalizowany, jakkolwiek wpisywał się w inne formy oporu Żydów stanowiące odpowiedź na realizację praktyk wykluczania. Jedną z nich stała się demonstracyjna postawa, polegająca na zajmowaniu w sali wykładowej miejsc stojących między ławkami – w przestrzeni „zwishn” (czyli „pomiedzy”). Przestrzeń ta oznaczała fragment autonomii, w ramach której grupa mniejszościowa mogła zmanifestować swoją sprawczość. Wobec jednej ze studentek protestujących w przestrzeni „zwishn” – Estery Teiz – zostało wszczęte postępowanie dyscyplinarne. Właśnie dzień później Rywka Profitkier zajęła demonstracyjnie miejsce w ławce po prawej stronie sali wykładowej, co w konsekwencji również wywołało konsekwencje dyscyplinarne³⁸.

Praktyka wykluczania w ramach kulturowej hegemonii stała się swoistym „dyskursem władzy” – zapoczątkowanym w przestrzeni mentalnej, zwerbalizowanym, aż wreszcie – zmaterializowanym. Dominująca grupa ustanowiła niekwestionowany paradygmat wartości i norm, sprowadzając „Innego” do roli sublokatorskiej z pełną jej konsekwencją – możliwości wypowiedzenia sublokatorskiego kontraktu. Społeczna internalizacja tych wartości i norm utrzymywała i legi-

³⁵ N. Judzińska, „Nit gejn...”, s. 687.

³⁶ N. Judzińska, *Po lewej...*, s. 227.

³⁷ N. Judzińska, „Odmowa ta spowodowała zajście”. *Sprawa dyscyplinarna Rywki Profitkier a „getto ławkowe”, [w:] Utopie kobiet. 100 lat praw wyborczych kobiet (1918-2018)*, red. K. Slany, J. Struzik, M. Ślusarczyk [et al.], Kraków 2019, s. 155-174.

³⁸ N. Judzińska, *Po lewej...*, s. 207-234.

tymizowała stworzony układ. Praktyki tego typu prowadzą do wytworzenia konkretnego sposobu rozumienia świata jako oczywistego, a wyewoluowane na marginesie rzeczywistości alternatywne stają się wrogię w swej absurdalności. Idąc w ślad za refleksją Gramsciego, podmiot hegemoniczny ma do dyspozycji dwa systemy instytucjonalizacji hegemonii: sankcyjno-siłowy (z mocy państwa i prawa) oraz społeczno-obywatelski (wywierający presję zbiorową). Instytucjonalizacja przemocy antysemitycznej nastąpiła wraz z kształtowaniem się struktur społeczeństwa obywatelskiego po I wojnie i wzrostem jego zaangażowania w życie publiczne, a tym samym ustanawiania „właściwego” ładu przy wykorzystaniu zasady eliminacji „Innego” z porządkowanej przestrzeni. Stało się to możliwe za sprawą nowych instytucji społeczeństwa obywatelskiego, takich jak Młodzież Wszechpolska i inne ultrapravicowe organizacje, wdrażające program naprawy i oczyszczenia państwa, oparty na radykalizmie religijnym i ksenofobii³⁹.

Lewa strona sali wykładowej urzeczywistniła się nie tylko jako symbol międzywojennego polskiego uniwersytetu i jego elit, ale stała się nośnym symbolem wszystkich środowisk „Wielkiej Polski”, legitymizujących przemoc. Casus Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie – wnikliwie opisany przez Natalię Judzińską – potwierdza znaczącą rolę części przedwojennych polskich elit w utrwalaniu praktyk opartych na strategiach wykluczania ukonstytuowanych przez pravicowe eks-trema nowego społeczeństwa, w którym przemoc, jako fizyczna, brutalna forma kontroli, staje się ostateczną instancją dla utrzymania ładu społecznego.

Konkluzje

Narracja Natalii Judzińskiej oparta jest na bezsprzecznie wiarygodnych źródłach. Wewnętrznych źródłach prawa, dokumentach osobistych, epistolografii, narracjach wspomnieniowych, periodykach, co czyni ją nie tylko gruntownym źródłem wiedzy, ale

³⁹ Pierwsze bojówki radykalnej prawicy powstawały już na początku XX wieku w reakcji przywództwa ruchu narodowego na wydarzenia rewolucji 1905 r. Ich rozkwit nastąpił w odrodzonej II Rzeczypospolitej, W styczniu 1919 r. endecka „Straż Narodowa” próbowała dokonać przewrotu politycznego i zainstalować katolicko-narodową dyktaturę. W grudniu 1922 r. endeckie bojówki, głównie młodzieży akademickiej, dążyły do zablokowania zaprzysiężenia prezydenta Gabriela Narutowicza. P. Brykczyński, *Gotowi na przemoc. Mord, antysemityzm i demokracja w międzywojennej Polsce*, Warszawa 2017.

także inspiracją do dalszych badań, prowadzonych w różnych ujęciach i dyscyplinach naukowych. Pamięć o tym haniebnym epizodzie na polskich przedwojennych uniwersytetach jest z trudem powoli przywracana. W dniach 22-23 listopada 2022 r. na Uniwersytecie Warszawskim odbyła się pod honorowym patronatem Rektora Uniwersytetu Warszawskiego, międzynarodowa konferencja naukowa „Getto ławkowe. Struktury wykluczenia na uczelniach międzywojennej Polski w kontekście środkowoeuropejskim”, prezentująca najnowsze badania antysemityzmu na międzywojennych uniwersytetach w Polsce i Europie Środkowej. Stała się ona okazją do zaprezentowania osiągnięć naukowych, ale też zainicjowała debatę nad włączeniem tego niechlubnego aspektu międzywojennej europejskiej (w tym polskiej) przeszłości w krąg szerszej refleksji nad historycznymi, ale też współczesnymi doświadczeniami wykluczenia, stygmatyzacji i dyskryminacji. O tym, iż pomimo zmieniających się uwarunkowań o charakterze państwowym, politycznym czy społecznym, antysemityzm jest nadal poważnym zagrożeniem świadczy chociażby okresowe zamknięcie w sierpniu 2019 r. synagogi w Wilnie, na fali poczucia zagrożenia społeczności żydowskiej⁴⁰. Natomiast w Polsce, w maju 2023 r., po pięciu latach starań Studenckiego Komitetu Antyfaszystowskiego na Uniwersytecie Warszawskim umieszczono tablicę poświęconą gettu ławkowemu⁴¹.

Książka Natalii Judzińskiej doskonale wypełnia lukę w badaniach na temat antysemitzkiej przemocy i segregacji etnoreligijnej w salach wykładowych polskiego uniwersytetu w okresie międzywojennym, jako całościowa monografia. Temat ten, na co zwraca uwagę autorka, był najczęściej marginalizowany w pracach na temat historii międzywojennego polskiego szkolnictwa wyższego albo próbowano racjonalizować i usprawiedliwiać przyczynowość działań przemocowych na przykład niestabilnością ekonomiczną II Rzeczypospolitej w latach 30., co sprawiało, że przemoc antysemitzka wydawała się izolowaną, osobną jakością, niezwiązaną z przestrzenią polskiego uniwersytetu⁴². Optyka badań przyjęta przez autorkę umożliwia dalsze studia porównawcze i rozszerzenie perspektywy o inne

⁴⁰ A. Bobryk, *Die Fesseln der Geschichte. Erinnerungskonflikte in Litauen*, „Osteuropa” 2020, nr 1-2, s. 51-60.

⁴¹ *Odślonięcie tablicy upamiętniającej Ofiary getta ławkowego na Uniwersytecie Warszawskim*; <https://rownowazni.uw.edu.pl/odsloniecie-tablicy-upamietniajacej-ofiary-getta-lawkowego-na-uniwersytecie-warszawskim/> (data dostępu: 9.12.2025).

⁴² N. Judzińska, *Po lewej stronie...*, s. 12-13.

przestrzenie wykluczenia. Pozwala także na kontekstualizację przedstawionych w książce treści w obszarze współczesności: analizy zachowań, artykulacji, praktyk symbolicznych i strategii mobilizacji współczesnych środowisk ultrakonserwatywnych. Mimo wielu walo-rów pozytywnych, które zostały ukazane w recenzji, należy zgłosić też uwagę polemiczną, iż autorka nazbyt emocjonalnie podchodziła do obszaru badawczego, nie zachowując dystansu badawczego. Niewątpliwie książkę Natalii Judzińskiej *Po lewej stronie Sali. Getto ławkowe w międzywojennym Wilnie* polecić można nie tylko histo-rykom, ale również politologom, socjologom, pedagogom i specjalis-tom z zakresu nauk o bezpieczeństwie.

Bibliografia / References

- Aleksiu N., *Cieli żyłkami, bili łaskami. Minęło 85 lat od wprowadzenia getta ławkowego na polskich uczelniach* (wywiad przeprowadzony przez A. Leszczyńskiego), <https://oko.press/cieli-zyłkami-bili-laskami-85-lat-od-wprowadzenia-getta-lawkowego> (data dostępu: 10.12.2025).
- Aleksiu N., *Jewish Students and Christian Corpses in Interwar Poland: Playing with the Language of Blood Libel*, "Jewish History" 2012, no 26.
- Aleksiu N., *Studenci z pałkami: rozruchy antyżydowskie na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie*, [w:] *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 2 *Studia przypadków (do 1939 roku)*, red. K. Kijek, A. Mar-kowski, K. Zieliński, Warszawa 2020.
- Apitzsch U., *Gramsci's „Philosophy of Praxis” and the Topic of Migration*, [w:] *Solidarity without Borders: Gramscian Perspectives on Migration and Civil Society Alliances*, red. Ó. García Agustín, M. Bak Jørgensen, London 2016.
- Bernays E.L., *Propaganda*, Wrocław 2022.
- Bobryk A., *Die Fesseln der Geschichte. Erinnerungskonflikte in Litauen*, „Osteu-ropa” 2020, nr 1-2.
- Bobryk A., *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987-1997*, Toruń 2005.
- Błoński J., *Biedni Polacy patrzą na getto*, „Tygodnik Powszechny” 1987, nr 2.
- Brykczyński P., *Gotowi na przemoc. Mord, antysemityzm i demokracja w między-wojennej Polsce*, Warszawa 2017.
- Bylina S., Jarmoch E., *Działania pedagogiczno-społeczne ks. Ignacego Świrskiego na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w latach 1922-1932*, Siedlce 2021.
- Chałupczak H., Browarek T., *Mniejszości narodowe w Polsce 1918-1995*, Lublin 2000.
- Derrida J., *Aporias*, Stanford 1993.
- Gawrońska-Garstka M., *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Uczelnia ziem północno-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej (1919-1939) w świetle źródeł*, Poznań 2016.
- Guldon Z., Wijaczka J., *Procesy o mordy rytualne w Polsce w XVI-XVII w.*, Kielce 1995.

- Janicka E., Tokarska-Bakir J., *Sublokatorstwo jako kategoria kultury polskiej*, „*Studia Litteraria et Historica*” 2013, nr 2.
- Judzińska N., „*Odmowa ta spowodowała zajście*”. *Sprawa dyscyplinarna Rywki Profitektier a „getto ławkowe*”, [w:] *Utopie kobiet. 100 lat praw wyborczych kobiet (1918–2018)*, red. K. Slany, J. Struzik, M. Ślusarczyk [et al.], Kraków-Warszawa 2019.
- Judzińska N., *Po lewej stronie sali. Getto ławkowe w międzywojennym Wilnie*, Warszawa 2024.
- Judzińska N., *Po wykładzie wysłuchanym na stojąco. Strategie uciszania głosów żydowskich studentek wobec getta ławkowego*, „*Autobiografia. Literatura, Kultura, Media*” 2020, nr 1(14).
- Krall H., *Sublokatorka*, posłowie N. Judzińska, Kraków 2024.
- Kulińska L., *Związek Akademicki „Młodzież Wszechpolska” i „Młodzież Wielkiej Polski” w latach 1922-1947 (struktury, funkcjonowanie i główni działacze)*, Warszawa 2004.
- Likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego przez władze litewskie w grudniu 1939 roku. Dokumenty i materiały*, oprac. P. Łossowski, Warszawa 1991.
- Miształ J., *Związek Akademicki Młodzież Wszechpolska 1922-1939*, Krzeszowice 2012.
- Mrzygłód, N. Judzińska I., *Getto ławkowe: „Szanowny Panie Kolego, przesyłam do wglądu, tak sprawę rozwiązaliśmy w Warszawie”* (wywiad przeprowadzony przez K. Przyborską), <https://krytykapolityczna.pl/historia/przyborska-judzinska-mrzyglod-getto-lawkowe-antysemityzm-ii-rzeczpospolita-nacjonalizm/> (data dostępu: 28.11.2025).
- Mrzygłód I., *Uniwersytety w cieniu. Nacjonalistyczna radykalizacja studentów Warszawy i Wiednia w okresie międzywojennym*, Toruń 2025.
- Natkowska M., *Numerus clausus, getto ławkowe, numerus nullus, „paragraf aryjski”*. *Antysemityzm na Uniwersytecie Warszawskim 1931-1939*, Warszawa 1999.
- Odsłonięcie tablicy upamiętniającej Ofiary getta ławkowego na Uniwersytecie Warszawskim*, <https://rownowazni.uw.edu.pl/odsloniecie-tablicy-upamietniajacej-ofiary-getta-lawkowego-na-universytecie-warszawskim/> (data dostępu: 9.12.2025).
- Pigoń S., *O trzech zwycięstwach Romana Dmowskiego*, „*Polityka Narodowa*” 1939, nr 1-2.
- Safjan M., *Zemsta, zemsta na wroga, z Bogiem i choćby mimo Boga* (wywiad przeprowadzony przez J. Papp), <https://monitorkonstytucyjny.eu/archiwa/9119> (data dostępu: 26.11.2025).
- Srebrakowski A., *Sprawa Waclawskiego: Przyczynek do historii relacji polsko-żydowskich na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie*, „*Przegląd Wschodni*” 2024, nr 3.
- Srebrakowski A., *Zamachy petardowe w Wilnie, w 1937 roku. Kronika dokumentalna*, [w:] *Z Jeleniej Góry do Wrocławia i z powrotem. Wokół historii społecznej i gospodarczej*, red. T. Głowiński, Wrocław 2018.
- Tarasiuk R., *Językowe aspekty bezpieczeństwa informacyjnego*, [w:] *Informacyjny wymiar bezpieczeństwa państw i jednostek*, red. W. Fehler, Siedlce 2021.

- Tomaszewski P., *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie w latach 1919–1939. Studium z dziejów organizacji i postaw ideowych studentów*, Toruń 2018.
- Trębacz Z., *Antysemityzm uniwersytecki w dwudziestoleciu międzywojennym*, <https://www.jhi.pl/artykuly/antysemityzm-uniwersytecki-w-dwudziestoleciu-miedzywojennym,3634> (data dostępu: 10.12.2025).
- Trębacz Z., *Lux in tenebris lucet! Rocznica wprowadzenia getta ławkowego na Uniwersytecie Warszawskim*, www.jhi.pl/artykuly/lux-in-tenebris-lucet-rocznica-wprowadzenia-getta-lawkowego-na-uniwersytecie-warszawskim,1579 (data dostępu: 10.12.2025).
- Węgrzynek H., *„Czarna legenda” Żydów. Procesy o rzekome mordy rytualne w dawnej Polsce*, Warszawa 1995.
- Wołkonowski J., *Stosunki polsko-żydowskie w Wilnie i na Wileńszczyźnie 1919–1939*, Białystok 2004.
- Wołowicz G., *Filologia i nacjonalizm. Stanisław Pigoń jako ideolog kultury ludowo-narodowej*, „Teksty Drugie” 2017, nr 8.
- Z dziejów Almae Matris Vilnensis. Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, red. L. Piechnik, K. Puchowski, Kraków 1996.
- Żyndul J., *Kłamstwo krwi. Legenda mordu rytualnego na ziemiach polskich w XIX i XX w.*, Warszawa 2011.